International Journal of Sanskrit Research
अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2023; 9(3): 17-21
© 2023 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 09-02-2023
Accepted: 13-03-2023

श्रीविद्या जी
सहायकाचार्या, संस्कृतं जनरल्
विभागः, श्रीशङ्कराचर्य
विश्वविद्यालयः, कालटी, केरल, भारत

Corresponding Author:
श्रीविद्या जी
सहायकाचार्या, संस्कृतं जनरल्
विभागः, श्रीशङ्कराचर्य
विश्वविद्यालयः, कालटी, केरल, भारत

भाषाविज्ञानक्षेत्रे पाणिनीयशिक्षा

श्रीविद्या जी

सरांशः
भाषाविज्ञानक्षेत्रे वर्णानां संख्यायाः तथा उच्चारणप्रक्रियायाः च ज्ञानमवश्यमेव । अद्यतनीयाः भाषावैज्ञानिकाः अपि उच्चारणविद्यान्तर्गते शिक्षाविषयस्याध्ययनं कुर्वन्ति । शिक्षाणां पूर्वरूपाणि भवन्ति प्रातिशाख्यानि । वर्णानामनुशीलनञ्च प्राचीनभारतीयानाम् उच्चारणसम्बन्धिवैज्ञानिक-गवेषणस्य द्योतकम् । साधुशब्दप्रयोगस्य महत्वं शिक्षाशास्त्रस्य प्रयोजनं च प्रतिपादिदम् अस्मिन् शास्त्रे ।

कूटशब्दः वर्णोच्चारणप्रक्रिया, वर्णानां पञ्चधात्वम्, वर्णानां संख्या, शिक्षासाहित्यम्, शिक्षेतिहासः

प्रस्तावना
अज्ञाननिवारणार्थं वेदाध्ययनं, तत्तु शिक्षाध्ययनेनैव साध्यम्। सायणस्य ऋग्वेदभाष्यभूमिकायामुक्तम् - 'स्वरवर्णाद्युच्चारणप्रकारो यत्र शिक्ष्यते उपदिश्यते सा शिक्षेति' । 'शिक्षा'शब्दस्य अर्थो भवति वैदिकमन्त्राणामुच्चारणविधिः । वर्णानामुच्चारणस्थानप्रयत्नक्रमादिबोधकं शास्त्रं भवति शिक्षाशास्त्रम्। शुद्धोच्चारणविधेः ज्ञानं शिक्षाशास्त्रस्य प्रयोजनम्। वर्णः, स्वरः, मात्रा, बलम्, सामः, सन्तानः, इत्यादयः शिक्षाध्यायः [1]।

> यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे शब्दान् यथावद् व्यवहारकाले।
> सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद् दुष्यति चापशब्दैः [2]॥

शिक्षासङ्ग्रहनामके ग्रन्थे द्वात्रिंशच्छिक्षापुस्तकानां सङ्ग्रहोऽवाप्यते ।श्रीबलदेव-उपाध्यायः स्वकीये 'वैदिक साहित्य और संस्कृति' इत्येतदभिधेये ग्रन्थे याज्ञवल्क्यशिक्षा-वासिष्ठीशिक्षादिसंज्ञकानां विंशतिग्रन्थानामुल्लेखं विदधानो दृश्यते । शिक्षाशास्त्रविषयकाः प्राचीनतराः ग्रन्थाः न उपलभ्यन्ते। श्रीवाचस्पतिगैरोला स्वकीये इतिहासे लिखति यत्, सत्यकेतुविद्यालङ्कारस्य मतमिदं यत् 'जैगीषव्यस्य शिष्यो बाभ्रव्यः शिक्षाशास्त्रं प्रणिनाय। महाभारते शान्तिपर्वणि आचार्यगालवकृतस्य शिक्षाग्रन्थस्योल्लेखो लभ्यते ।

भारद्वाजशिक्षायाः प्रकाशनं जातमस्ति भण्डारकरशोधसंस्थानतः । साम्प्रतं समवाप्ता पाणिनीयशिक्षा प्राचीनशिक्षासूत्राणां साहाय्येन प्रणीता अभूदिति बुधानां विचारः । इदानीं शुक्लयजुर्वेदे याज्ञवल्क्यशिक्षा, सामवेदे नारदशिक्षा, अथर्ववेदे माण्डूकीशिक्षा, किञ्च ऋग्वेदे पाणिनीयशिक्षा च प्राप्यन्ते न च अन्या काऽपि।ब्राह्मणग्रन्थेषु उपनिषत्ग्रन्थेषु च शिक्षासम्बद्धनियमानां शिक्षासिद्धान्तानं च उल्लेखो प्राप्यते। ॐ इत्यस्य शब्दस्य व्याख्यानं द्रष्टुं शक्यते।तैत्तिरीयोपनिषदः प्रथमवल्ल्यामस्याः शिक्षायाः समस्तमूलसिद्धान्तस्य विवेचनमुपलब्धं भवति । यथा-शिक्षां व्याख्यास्यामः ॥ वर्णः, मात्रा, बलं, साम, सन्तानः, इत्युक्तः शिक्षाध्याये'॥ वर्णस्य अभिप्रायः अक्षराणि भवन्ति । स्वरस्याभिप्रायः उदात्तानुदात्तस्वरितैः सहास्ति । मात्राशब्देन उच्चारणसापेक्षसमय एवास्ति । मात्रा त्रिधा भवति - ह्रस्व-दीर्घ-प्लुताश्चेति । बलेन स्थानप्रयत्नयोः बाधो भवति । सामशब्दस्यार्थो भवति-'साम्यम्' अर्थात् दोषरहितम् अनुदात्त-माधुर्यादिगुणयुक्त-मुच्चारणम् । सन्तानः - सन्तानशब्दस्यार्थो भवति पदानामतिशयसनिधिः ।प्रधानशिक्षायाः संक्षिप्तपरिचयम् एवं प्रकारेण कर्तुं शक्यते।व्यासशिक्षा, भरद्वाजशिक्षा, पाणिनीयशिक्षा, याज्ञवल्क्यशिक्षा, वासिष्ठीशिक्षा, कात्यायनीशिक्षा, पाराशरीशिक्षा, माण्डव्यशिक्षा, अमोघानन्दिनीशिक्षा, माध्यन्दिनीशिक्षा, वर्णरत्नप्रदीपिकाशिक्षा, केशवीशिक्षा, मल्लशर्मशिक्षा, स्वराङ्कशशिक्षा, षोडशश्लोकीशिक्षा, अवसाननिर्णयशिक्षा, स्वरभक्तिलक्षणशिक्षा, प्रातिशाख्यप्रदीप-शिक्षा, नारदीयशिक्षा, गौतमीशिक्षा, लोमेंशीशिक्षा, माण्डूकीशिक्षा, कामसन्धानशिक्षा, गलब्रुशिक्षा, मनःस्वार-शिक्षा आपिशलि-पाणिनि-चन्द्रगोमीत्यादीनि शिक्षासूत्राणि च सन्ति ।च ।एतदतिरिक्तान्यपि शिक्षाशास्त्राणि सन्ति, येषां प्रकाशनमद्यावधिः नाभवत् । एते ग्रन्थाः हस्तलिखितरूपेण एव अवतिष्ठन्ते । एतेषु शिक्षाग्रन्थेषु प्राचीनशिक्षासूत्रमपि विद्यमानमासीत् । यथा अष्टाध्यायीम् आधारीकृत्य चन्द्रगोमीपण्डितेन स्वं व्याकरणं विरचितं स्यात्तथैव पाणिनिशिक्षासूत्राणि आधारीकृत्यैव स्वकीयवर्णसूत्राणां रचना कृताऽस्ति ।

पाणिनीयशिक्षानुसारेण वर्णसंख्याविज्ञानम् वर्णोच्चारणप्रक्रिया च ।

शिक्षेयं प्रसिद्धा लोकप्रिया चास्ति । लौकिकानां वैदिकानाञ्च शास्त्राणां कृते शिक्षेयं नितान्तमुपयोगित्वेन अधिकमहत्त्वपूर्णाऽस्ति । ग्रन्थेऽस्मिन् षष्टिः श्लोकाः सन्ति । एतेषु श्लोकेषु उच्चारणविधिसम्बद्धविषयाणां संक्षिप्तं किञ्चोपादेयं विवरणं प्रदत्तमस्ति । ग्रन्थान्ते पाणिनेरुल्लेखः दाक्षीपुत्रनाम्ना कृतोऽस्ति ।

वर्णानां संख्या

त्रिषष्टिश्चतुष्षष्टिर्वा वर्णाः शम्भुमते मताः।
प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयंभुवा [3]॥

अक्षरसमाम्नायः, वर्णसमाम्नायः, वर्णमाला वा पर्यायवचिनः शब्दाः। वर्णाः के? तेषां प्रकारः कीदृशः इति पश्यामः।

स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशतिः।
यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः [4]॥

'स्वृ' शब्दोपतापयोरिति धातोः करणेऽच् प्रत्यये कृते सति स्वरशब्दो निष्पद्यते। स्वयं राजते इति स्वराः, स्वर्यते व्यञ्जनं स स्वरः, शब्द्यतेऽनेन इति स्वरः। अ, इ, उ, ऋ एते वर्णाः ह्रस्वदीर्घप्लुत भेदेन द्वादशसंख्यका भवन्ति।ए, ओ, ऐ, औ एतानि सन्ध्यक्षराणि दीर्घप्लुत भेदाभ्याम् अष्टप्रकारकाणि सन्ति।लृकारः ह्रस्वप्रकारक एक एव । (12+8+1=21 इति स्वराणां संख्या एकविंशतिः।) स्पर्शानां संख्या पञ्चविंशतिः , कादयो मावसानाः स्पर्शाः अर्थात् ककारादारभ्य मकारपर्यन्तं पञ्चवर्गेषु विभक्ताः वर्णाः पञ्चविंशतिः। प्रतिवर्गाः पञ्चवर्णाः भवन्ति । (5x 5 = 25) यादयः इति य, व, र, ल, श, ष, स, ह अष्टसंख्यकाः सन्ति।यमाः चत्वारः। वर्गेष्वाद्यानां चतुर्णां पञ्चमे परे यमो नाम पूर्वसदृशो वर्णः प्रातिशाख्ये प्रसिद्ध इति सिद्धान्तकौमुद्याम्।पलिक्क्ँनीः, चख्ख्ँनतुः, जग्ग्ँमतुः, जघ्घ्ँनतुः इति यथासंख्यं ककारूपः.खकाररूपः,गकाररूपः, घकाररूपः च यमाः।इथं प्रकारेण सभेदं स्वराणां, स्पर्शानां,यादीनां, यमानां च परिसंकलनेन (21+25+8+4=58) अष्टपञ्चाशत् संख्या भवति।अनुस्वारः,

विसर्गः, जिह्वामूलीयोपसर्गौ, प्लुत लृकारः, इति पुनः पञ्चसंख्यकाः च । एवं प्रकारेण त्रिषष्टिः वर्णाः। एकः दुःस्पृष्टवर्णः (ळ)अप्यस्ति। यति तदपि गणयति चेत् चतुषषष्टिः वर्णाः भवन्ति। परेण स्वरेण व्यज्यते इति व्यञ्जनम् [5]|

यः स्वयं राजते तं तु स्वरमाह पतञ्जलिः।
उपरिस्थायिना येन व्यङ्ग्यं व्यञ्जनमुच्यते [6]॥

व्यञ्जयन्ति प्रकटीकुर्वन्ति अर्थानि इति व्यञ्जनम् [7]। अनुस्वारः - स्वरम् अनु (पश्चात्) भवति इति अनुस्वारः।

अनुस्वारो विसर्गश्च स्वरात्परौ तु तिष्टतः।
अनुस्वारः शिरोबिन्दुः पार्श्वे बिन्दू विसर्गकः[8]

कखाभ्यां प्रागर्धविसर्गसदृशध्वनिर्जिह्वामूलीयः। पफाभ्यां प्रागर्धविसर्गसदृशध्वनिरुपध्मानीयः। प्लुतलृकारः (लृ३), दुःस्पृष्टः (ळ - यथा अग्निमीळे) च ।

स्वराः (21)					
ह्रस्वः		दीर्घः		प्लुतः	
अ		आ		अ३	
इ		ई		इ३	
उ		ऊ		उ३	
ऋ		ॠ		ऋ३	
लृ					
		ए		ए३	
		ऐ		ऐ३	
		ओ		ओ३	
		औ		औ३	
व्यञ्जनानि (25)					
कवर्गः	क	ख	ग	घ	ङ
चवर्गः	च	छ	ज	झ	ञ
टवर्गः	ट	ठ	ड	ढ	ण
तवर्गः	त	थ	द	ध	न
पवर्गः	प	फ	ब	भ	म
अन्तस्थाः(4)		य	र	ल	व
ऊष्माः(4)		श	ष	स	ह
यमाः (4)		कुँ	खुँ	गुँ	घुँ
अनुस्वारः (1)		(ं)			
विसर्गः (1)		(ः)			
जिह्वामोलीयः (1)					
उपध्मानीयः (1)					
प्लुतलृकारः(1)		लृ३			
दुःस्पृष्टः(1)		ळ			

21+25+4+4+4+4+1+1=64

कतिपयमते लृ३ कतिपयमते ळ वा भवति ।

अतः त्रिषष्टिश्चतुष्षष्टिर्वा वर्णाः इति कथ्यन्ते।

वर्णानां पञ्चधात्वम्

येषां वर्णाणां स्वरतः, कालतः, स्थानतः, -बाह्याभ्यन्तरप्रयत्नतः च पञ्चधात्वम् ।

स्वरभेदः

अत्र ह्रस्वदीर्घप्लुत भेदेन पुनः उदात्तानुदात्तस्वरित भेदेन तथा अनुनासिकाननुनासिका भेदेन च स्वराणां भेदाः।

कालभेदः

ह्रस्वस्य एकमात्रः, दीर्घस्य द्विमात्रः, प्लुतस्य त्रिमात्रः,व्यञ्जनवर्णस्य अर्धमात्रः इति वर्णानां कालभेदाः।

स्थानानि

उरः, कण्ठः, शिरः, जिह्वामूलः, दन्ताः, नासिका, ओष्टौ, तालु इति वर्णस्थानानि अष्टौ।

वर्णानामुच्चारणार्थं सास्त्रेषु अष्टौ स्थानानि निर्दिष्टानि।उरः, कण्ठः, शिरः, तालु, जिह्वामूलम्, नासिका, ओष्टौ, दन्ताः च एते स्थानानि।आपिशलि शिक्षासूत्रे (7.3.4) यत्र स्थाने वर्णा उपलभ्यन्ते तत् स्थानम्।

हकारस्य सयुक्तावस्थायां स्थानम् उरः, असंयुक्तावस्थायां तु कण्ठः।अकारस्यापि स्थानः कण्ठः, इकारस्य, चवर्गस्य, यकारस्य, शकारस्य च स्थानं भवति तालु, उकारस्य, पवर्गस्य च ओष्टौ, ऋकारस्य, टवर्गस्य, रेफस्य, षकारस्य च मूर्धा, लृकारस्य, तवर्गस्यम् लकारस्य, सकारस्य च दन्ताः, कवर्गस्य जिह्वामूलम्, अनुस्वारस्य, यमानां च स्थानं नासिका भवति।अयोगवाहाः (विसर्गः, जिह्वामूलीयः, उपध्मानीयः) आश्रयस्थानभागिनः इति पाणिनीयशिक्षायाम्।

प्रयत्नौ

अचोऽस्पष्टाः यणस्त्वीषन्नेमस्पृष्टाः शलः स्मृताः।
शेषाः स्पृष्टाः हलः प्रोक्ता निबोधानुप्रदानतः [9]॥

आभ्यन्तरप्रयत्नस्तु चतुर्धा –

अस्पृष्टाः, ईषत्स्पृष्टाः, अर्द्धस्पृष्टाः स्पृष्टाः, इति ।

स्वराः अस्पृष्टवर्णाः अर्थात् विवृताः,

अन्तःस्थाः (य्, व्, र्, ल्) ईषत्स्पृष्टवर्णाः तथा ईषद्विवृताश्च,

ऊष्माणः (श्, ष्, स्, ह्) अर्द्धस्पृष्टाः,

स्पर्शाः (वर्गाक्षराणि) स्पृष्टवर्णाः इति आभ्यन्तरप्रयत्नप्रकाराः ।

ञमोऽनुनासिका नह्नौ नादिनो हझषः स्मृताः।
ईषन्नादा यणो जश्च, श्वासिनस्तु खफादयः॥
ईषच्छ्वासांश्चरो विद्याद् गोर्धामैतत्प्रचक्षते ।
दाक्षीपुत्रपाणिनिना येनेदं व्यापितं भुवि [10]॥

बाह्यप्रयत्नस्तु पञ्चधा -

अनुनासिकसंज्ञकाः ञम्, अननुनासिकसंज्ञकौ हकाररकारौ, ईषन्नादाः यण्, तथा वर्गाणां तृतीयवर्णाश्च, श्वासप्रयत्नाः खफादयश्च, ईषत्-श्वासप्रयत्नसंज्ञकाः चरः ।एवं प्रकारेण प्रयत्नौ द्विविधौ आभन्तरः बाह्यश्च । बाह्याभ्यन्तरप्रयत्नसहकारेणैव वार्णानां साधूच्चारणं सम्भवति ।

वर्णोच्चारणप्रक्रिया

उक्तानां वर्णानां कर्ता तु आत्मा एव।स आत्मा पदार्थान् बुद्धिविषयीकृत्या विवक्षया प्रेरयति मनः, मनः जठराग्निं आहन्ति । स अग्निः प्राणं प्रेरयति।कायाग्निप्रेरितः वायुः हृद्देशे चरन् स्वरं जनयति ।

आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् मनो युङ्क्ते विवक्ष्या।
मनः कायाग्निमाहन्ति, स प्रेरयति मारुतम् [11]॥

चत्वारि वाक् परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणाः ये मनीषिणः। गुहा त्रीणि निहिता नेङ्ग्यन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति [12]॥

शुद्धपाठकानां गुणाः उच्चारणदोषाश्च श्लोकद्वयेन स्पष्टो भवन्ति ।

माधुर्यमक्षरव्यक्तिः पदच्छेदस्तु सुस्वरः।
धैर्यं लयसमर्थं च षडेते पाठकगुणाः [13]॥

शुद्धोच्चारणसमर्थानां मधुरता, सुस्पष्टता, यथोचितपदविभक्तता, सुस्वरता, धीरता, लयात्मकता एते षड्गुणाः भवन्ति ।

शङ्कितं भीतिमुद्घृष्टमव्यक्तमनुनासिकम्।
काकस्वरं शिरसिगं तथा स्थानविवर्जितम् [14]॥

सन्देहसम्पृक्तम्, भयसहितम्, प्रकृष्टध्वनिसंयुक्तम्, निरनुनासिकमपि नासिकासहितम्, काकस्वरम्, मूर्धपीडकम्, स्थानरहितम् च वर्णाः न वक्तव्यम् ।
सदृष्टान्तं वर्णोच्चारणविधिं कथयति-

व्याघ्री यथा हरेत् पुत्रान् दंष्ट्राभ्यां न च पीडयेत्।
भीता पतनभेदाभ्यां तद्वद्वर्णान्प्रयोजयेत् [15] ॥

उपसंहारः

एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुष्टु प्रयुक्तः शास्त्रान्वितः स्वर्गे लोके कामधुग् भवति इति साधुशब्दप्रयोगस्य महत्वम्। शब्दोच्चारणं वर्णैरेव भवति । महाभाष्यस्य प्रत्याहाराह्निके -

वर्णज्ञानं वाग्विषयो, यत्र च ब्रह्म वर्तते ।
तदर्थमिष्टबुद्ध्यर्थं, लघ्वर्थं चोपदिश्यते ॥

अतः वर्णानां संख्यायाः तथा उच्चारणप्रक्रियायाः च अध्ययनमवश्यमेव । शिक्षाणां पूर्वरूपाणि भवन्ति प्रातिशाख्यानि । पदप्रकृतानिप्रातिशाख्यानि, एतदतिरिक्तं प्रातिशाख्यग्रन्थेषु, शिक्षा-व्याकरण-छन्दसां नियमाः विवेचिताः सन्ति । इमे प्रातिशाख्याः संहिताभेदेन शाखाभेदेन वा विभिन्नाः वर्तन्ते । यथा ऋग्वेदस्य ऋक्प्रातिशाख्यम्, यजुर्वेदस्य वाजसनेयिप्रातिशाख्यम्, तैत्तिरीयप्रातिशाख्यम्, सामवेदस्य ऋक्तन्त्रम्, पुष्यसूत्रप्रातिशाख्यं तथा अथर्ववेदस्य शौनकीयाप्रातिशाख्यम्, अथर्ववेदप्रातिशाख्यञ्च सुप्रसिद्धाः प्रातिशाख्यग्रन्थाः सन्ति ।शिक्षा-प्रातिशाख्ययोः परस्परसम्बन्धविषये मतैक्यं नास्ति । अस्य वेदाङ्गसंज्ञया न व्यवह्नियन्ते । प्राचीना ऋषयः भाषाशास्त्रस्य वैज्ञानिकाध्ययनमकुर्वन्। विषयस्य अस्य एवंविधं वर्णानमनुशीलनं प्राचीनभारतीयानाम् उच्चारणसम्बन्धिवैज्ञानिकगवेषणस्य द्योतकम् अस्ति।अद्यापि तत्तद्वैदिकमन्त्राणां तथैवोच्चारणं भवति, यथा प्राचीनकाले तेषामुच्चारणमभूत् । शास्त्रमिदं यद्यपि वैदिकव्याकरणलक्षणप्रयोगज्ञानाय निर्मितमिति प्रतिभाति, तथापि अद्यतनीयाः भाषावैज्ञानिकाः अपि उच्चारणविद्यान्तर्गते अस्य विषयस्याध्ययनं कुर्वन्ति ।

संदर्भ

1. तैत्तिरीयोपनिषद् शिक्षावल्ली, अनुवाकम् 2
2. व्याकरणमहाभाष्यम् पस्पशाह्निकम्
3. पा शि 3
4. पा शि 4
5. तैत्तिरीयप्रातिशाख्यम् 1/6 सूत्रस्थ वैदिकाभरणभाष्यम्
6. तैत्तिरीयप्रातिशाख्यम् 1/5 सूत्रस्थ वैदिकाभरणभाष्यम्
7. तैत्तिरीयप्रातिशाख्यम् 1/3 सूत्रस्थ उवटभाष्यम्
8. पा शि 5
9. पा शि 38
10. पा शि 6
11. ऋग्वेदः 1/164/45
12. पा शि33
13. पा शि 34
14. पा शि 25

Refrences

1. अवस्थी बच्चूललो ज्ञानोपाह्वः (वि.सं २०५०) पणिनीयशिक्षा आचार्यकुलप्रकाशनम् |
2. Ghosh, Manmohan. Pāṇinīya-Śikṣā, University of Calcutta; c1938.
3. Freund. F. Peter. Paniniya Shiksha: In the Rig Veda Recension Createspace Independent Pub, USA; c2017.